

EGYED EMESE

TÖRTÉNELEMRŐL POÉZISBEN

Voltaire-olvasatok

A történelem hangja

■ „Nem kevés erőfeszítésembe került, hogy időnként igazamat védjem az ön versei varázsával szemben, és ha nem akarok bennük mindent csodálni, azért van, hogy csodálatom méltóbb legyen az ön műveihez” – írta 1756. augusztus 18-án Jean-Jacques Rousseau Voltaire-nek címzett levelében, utalva Voltaire két költeményére: a természetvallásról szólóra (*Poème sur la loi naturelle*)¹ és arra, amely a portugáliai földrendés áldozatait siratva a teremtésben megjelenő rossz kérdését tárgyalja (*Poème sur le Désastre de Lisbonne*).

A filozófus az emberiség és a természet alakulását többnyire a tudományos ismeretek alakástörténete szempontjából közelítette meg. A Lycée Louis le Grand képzési tradíciói csak kiindulópontot jelentettek számára; tény, hogy fáradhatatlan olvasó, nagy munkabírású és kísérletező kedvű szerző volt, saját (gyakran verses formájú) véleménye népszerűsítésében pedig nem ismert pardont.

Munkái nyomtatásban (gyakran – a szigorú franciaországi cenzúrát megtévesztendő – titkos nyomdahellyel) könyvként, röplapként, de kéziratban is terjedtek. Erre egyik magyar olvasója, sőt híve, gróf Fekete János lehet a példa, aki módszeresen gyűjtötte a Voltaire-műveket, és mert azok forgalmazása, birtoklása a Habsburg államban tilalom alá esett, lemásoltatta, illetőleg másolta, úgy helyezte el könyvtárában.²

**Uramat imádom
de a' Világomat
Szeretem 's sajnálom
felebarátomat.**

Nála a verses forma leginkább a hangzásában kikísérletezett, veretes, volta-képpen a 19. század végéig használt sándorvers (az alexandrinus) volt. Hogy a ritmikus cezúra ketté- vagy három részre osztotta a verssort, itt most nem bír jelentőséggel. A francia költészet 18. századi reprezentatív antológiájában³ néhány művével, mint episztolák és epigrammák szerzője, továbbá (a *Henriás* révén) mint epikus költő került be. Az antológia szerkesztője, Maurice Allem igazán sajnálja, hogy a filozófus nem ismerhette meg a nagy dalszerző, a francia forradalom hevében máglyára küldött André Chénier (1762–1794) költészetét – burkoltan az újszerűséget, a személyes érzelmek közvetlenebb kifejezését hiányolja a tekintélyes szerző költői munkásságában. Nem is veti fel a drámai művek (verses formája) kérdését.

Más típusú versírás a Voltaire-é, és hogy annak kifejtését milyen elvi és nyelvi elképzelések mozgatták, meghaladja e rövid tanulmány kereteit. Mégis próbát teszek egy rövid értelmezéssel, figyelve e filozófusi költészet magyar recepciójára is.

I. (Újra)mesélés

■ Az *Histoire de Charles XII, roi de Suede*⁴ (XII. Károly, Svédország királyának története) prózai értekezés, nem kizárt, hogy ennek a lengyelekről szóló részéből alkotta meg a Orczy Lőrinc *Futó gondolat a Szabadságról* című versciklusa egyik darabját, a *Lengyeleket* (1798, *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*). A nemesség pártosodása, a királyi hatalom feltételekhez kötése mint az állam működésének akadálya jelenik itt meg. Az egyeduralkodó műveltsége (tudomány- és művelődéspártolása), körültekintő politizálása ez elképzelés szerint garanciája lehet a fejlődésnek.

A *Le siècle de Louis XIV* 1740-ben jelent meg, a Napkirály uralkodása idejét Voltaire a franciák kulturális diadala, európai szinten példamutató szellemi teljesítménye századaként kívánja bemutatni. A prózai traktátusban külön fejezetet kapott a tudomány és a művészet (értsd az „arts”, vagyis az ipar és a művészetek együttese).

Az *Henriade*, amelyet magyarul *Henriásként* emlegetnek, a francia nemzeti eposz szándékával született. Nagy Frigyes látta el előszóval. (Voltaire-rel való kapcsolatuk a porosz filozófus és költő, a későbbi uralkodó ifjúsága idejéből keltezhető.) A dicséret tagolása éppen a Voltaire által művelt diszciplínák kapcsolatát hangsúlyozza a következő megállapítással: „Ebben az ő meg-betsülhetetlen Henriássában úgy mutatja ki magát, mint a’ ki tökéletes Poéta: de egyszers’mind egy mély Filozófus és nagy-bóltsességű Historikus ő.”⁵ A tudós személy tekintélyének növelése ebben az esetben nem az akadémia intézményi köreiből érkezik.

Hasonló következtetésre jut a 18. század tudásának elemzője is, a történelem filozófusi megközelítését érzékeli Voltaire munkásságában.⁶ (Ebben még a költői forma választása nem volna benne, tehetjük hozzá.) A *Henriás* első nyomtatott fordítása (1786, 1792) Péczeli József komáromi prédikátornak, a *Mindenek Gyűjtemény* szerkesztőjének köszönhető: *Henriás az az negyedik Henrik francz királynak életének némelly része...* (Győr, 1786), második kiadása 1792-beli. Az eredeti szöveg jelentését azonban D’Alembert fordítói elveire hivatkozva itt-ott megváltoztatja Péczeli, a cenzúra működését ismerve és enyhítve Voltaire antiklerikalizmusán – lábjegyzetbe illesztett magyarázatban is. Szilágyi Sámuel

(1719–1785), az idősebb, bihardiószegei, szatmári, debreceni lelkész, 1765-től debreceni püspök magyarra fordította, fia pedig 1798-ben publikálta 1789-ben: *Voltér úrnak Henriássá* (Pozsony).

Csokonai Vitéz Mihály 1793 tavaszán tájékoztatja egyik levelezőtársát arról, hogy a *Henriás* protestáns magyar fordításait – lényegében persze magát a Voltaire-műben érvényesülő, a vallási toleranciát értékelő álláspontot – támadó munka jelent meg Pesten. Ez a latin nyelvű vitairat a kereszténységhez és a keresztény egyházhoz méltatlan megnyilvánulásnak tartja Voltaire műve fordítását, annál is inkább, hogy a fordítók egyike magas rangú egyházi személy: superintendens (mai szóval püspök). Csokonai itt a sajtószabadság bajnoka, de refomátus hitvédő szerepben is mutatkozik: „A könyv két árkus, nem annyira Critice mint Satyrice, és vallásunkra Ördögi gyalólséggel berzenkedő Papisticus fanatizmussal 's vak-buzgósággal van írva...”⁸

Pelle Erzsébet megkockáztatja a feltételezést, hogy Csokonai Vitéz Mihály *Az Epepeáról* című értekezése Voltaire *Sur la poésie épique* című traktátusából ihletődik.⁹ (Ez a *Henriással* együtt jelent meg, mintegy műfajpoétikai kulcsként az olvasó számára. A Péczeli-fordítás 1996-os kritikai kiadásába ez az elméleti munka sajnos nem került bele, bár az eredeti, komáromi kiadásban olvasható).

A *Le siècle de Louis XIV* (XIV. Lajos százada) módszeres munka, bár apologikus jellege nem tagadható. Értekező próza formában közelíti meg a Napkirály uralkodása idejének mint a francia nép története aranyidejének politikai, gazdasági, kulturális jellemzőit, itt az irodalom, ezen belül a költészet jelesire is kitekint.

A *La Pucelle d'Orléans* a legendás történelmi nóialak pályaképét a latrikánus költészetből fejleszti komikus eposzá Ariosto példáját követve.

A francia eredetiben Voltaire szándéka szerint a *La Pucelle d'Orléans* a *Le désastre de Lisbonne* című, a vallási tolerancia érdekében szerzett versművel együtt jelent meg. Fekete Jánosnak az előbbi fordítását tartalmazó kéziratos kötetében *Az Orleáni Szűz a Természet törvényéről* írott poémával egészül ki, a magyarul olvasóknak ez a szövegpár került a kezükbe (tudjuk, kéziratban többen olvashatták, több példánya is létezik gyűjteményeinkben, és Fekete János vagy utolsó titkára, Mátyási József levelezésében többnyire kövehetjük is terjedésüket).

A filozófus jelene (a természeti csapás és megannyi következménye) is alkalmat teremt a versben való elmélkedésre. *Poëme sur le désastre de Lisbonne ou l'examen de cet axiome: Tout est bien*: a mű címe megtévesztő. Nem annyira a lisszaboni földrengés ténye – mert az csak alkalom, még inkább ürügy, szóval felületi téma –, hanem az a verses alkotás célja, hogy a Leibniz által filozofiaiként újrafogalmazott keresztény hitelvek kérdését tárgyalhassa – a kételkedő pozíciójából.

Ô malheureux mortels! ô terre déplorable!
Ô de tous les mortels assemblage effroyable!
D'inutiles douleurs, éternel entretien!
Philosophes trompés qui criez: „Tout est bien”

Rousseau gondviselésről beszél, ez több, mint a puszta reménység, amelyet Voltaire lisbonai verse végén emleget.

*Uramat imádom de a' Világomat
Szeretem 's sajnálom felebarátomat.*

E mű magyar változatát Szilágyi Ferenc tanulmánya óta rendeljük Dessewffy Józsefhez mint fordítóhoz: *A' Lizbonai Veszedelem avagy Vissgálása azon Axiómának: Minden jól vagyon.*¹⁰

*Nem kevés az ember midőn fohászkodik,
Midőn bátya kinyán sír 's panaszolkodik,
Midőn bajok felett komoron epedem
Óh! mert érzek Uram! azért teprenkedem.*¹¹

II. Történelmi drámák versben

■ Voltaire ötven drámai műve közül mintegy harmincat mutatott be a legjelentősebb korabeli francia társulat, a Comédie française. Voltaire 1718 és 1779 között harminc esztendőn át foglalkozott verses drámák írásával, technikáját a jezsuitáknál tanulhatta, első drámájának, az *Cédipe*-nek ajánlása is Porée jezsuita szerzetes tanárnak szól. A drámai költészet mint sajátos hatásmechanizmusú közlésmód különösen érdekelte, elméleti szempontjait éppen drámaközlései mellékleteként publikálta. Komédiáit – köztük *Nanine ou le préjugé vaincu* (Nanine avagy a legyőzött előítélet címűt 1749-ből – és tragédiáit drámai költeményként hozta létre, hiszen az ő korának színpada még újítként ható francia nyelve tökéletességét kívánta bizonyítani a legkülönfélébb, a nyilvánosság virtualitása jegyében szervezett szituációk bő nyelvi leképezésével. Az udvari színészek már francia irodalmi nyelven deklamáltak, sőt, ha az itáliai trupp újra meg újra megpróbált a patrióta közönség és az uralkodó kegyeibe férkőzni – franciául produkálta magát. De ezt a 18. század elejére már nem tűrte meg az udvar (lásd a *Querelle des Anciens et Modernes*¹² néven emlegetett esztétikai jelleghű vitát a hagyományok (az ókori szerzők követése) és az államvallással szövetségre lépett abszolút monarchia újszerűséget hirdető hívei között (ennek a modernség-képzetnek pedig a keresztény vallás csodahite és a feudális állam, a királyság tisztelete alapvető elemei voltak).

Diderot is foglalkozott Voltaire drámáival.¹³ Szerinte Voltaire-t mint a drámaszerzőt a nála fiatalabbaktól képzettsége különbözteti meg. Többnyire zseniként emlegeti Voltaire-t, akárcsak kedvencét, Racine-t,¹⁴ és a két tragédiaszerző párhuzamba állításában nincsen is túlzás.

Az *Cédipe* előszavában, amelyben vissza is pillant a francia dráma és az opera történetére, kijelenti: minden népnek harmóniára van szüksége, ez magyarázza a tragédiák verses, sőt rímes formáját.

A *Brutus* mellett Voltaire Lord Bolingbroke-nak ajánlott traktátusa olvasható a tragédiáról.

Az *Othelló*ból ihletődött *Zaire* nyomtatott változata előtt Gaussin kisasszonynak, tulajdonképpen Jeanne-Catherine Gaussem (1711–1767) színésznőnek ajánlott episztola olvasható, aki akkoriban lett a közönség kedvence, és a főszerepben 1732 augusztusában sikerre juttatta a darabot. A műhöz Falkener kereskedőnek, majd konstantinápolyi francia nagykövetnek szóló két levél is társul, és a döntés a feudális viszonyok közti szokatlanságát elüti azzal, hogy a

respublica litterariának, amelyhez mindketten tartoznak, országhatárok fölötti jellegéről szól.¹⁵

Az *Alzire*-t játszották is kolozsvári magyar színjátszók a 18–19. század fordulóján!

Le fanatisme ou Mahomet magyarázata sajátos formát ölt Voltaire döntése révén, aki *Levél XIV. Benedek Pápának* és *XIV. Benedek pápa válasza* címmel ismételi meg a tragédia vallási konfrontáció/vallási tolerancia kérdéseit.¹⁶

A *Mérove* levél formájú ajánlása „Scipione Maffei márki úrnak” szól. A tudós veronai Maffei (1675–1755) egyrészt szerzője egy *Mérove* című drámának (1713), amelyet éppen 1743-ban fordítottak le franciára, másrészt az ókori feliratok szakértője volt. Ahogyan a *Brutus* mellé illesztett, a tragédiáról szóló előadásában Lord Bolingbroke-nak (1678–1751) kifejtette, itt Scipione Maffeinek magyarázza el Voltaire, hogy a francia klasszikusok verselő hagyományát megtörni nem lehetséges, szép a blanc verse (az angol és az olasz színpadokon), de a francia drámaköltészetben és színpadon nem alkalmazható.

La mort de César a diktátor pszichológiájáról szóló színpadi kísérlet, női szereplőre nincs szüksége.

A központba az uralkodónót (gyarlóságát) helyező *Sémiramis* (1748) publikált változata összekapcsolódik a korabeli színháztudomány elméleti kérdéseivel az *Értekezés a régi és az új tragédiáról. Figyelmeztetés* című melléklete révén. (Nem érdektelen, hogy éppen a *Sémiramis* balettről értekezve árulja el Fekete János, hogy mind Voltaire tragédiáját, mind a mű balettszínpadra átírt európai változatait ismeri.)¹⁷ A nők hangját éppen a drámai költészetben próbálgatja.

A *L'Orphelin de Chine*-t a Marsall önagyságának Richelieu hercegnek ajánlja, a *Tancrède*-ot „Pompadour Márkiné Asszonyságnak”. A *Les Scythes* középkori történetben a barbárság és az érzelmi intelligencia – az új értelemben vett nemesség – kérdését veti fel.

III. A vers (formája)

■ Ékes beszédben, poézisben, irodalomban, erkölcsi és szórakoztató könyvek dolgában XIV. Lajos korának franciáit nevezte meg Voltaire Európa törvényalkotóiként. A *Brutus* című tragédiához illesztett, Lord Bolingbroke-nak ajánlott, *A tragédiáról* című értekezésben részletesen szól a verses formájú francia dráma kérdéséről.¹⁸ Az angol színpad hagyományaival való egybevetésben értékelve szól az angol drámai költészet rímtelenségéről, a sorátlépés (enjambement) szokásáról és az ebből fakadó „szabadságról”, mégis drámai problémaként jelöli meg a francia verselés hagyományát, ebben a rímhasználat szigorú szabályait. Úgy véli, egyrészt a verselési tradícióban, másrészt a nyelvek sajátosságában kereshető a különbség; a franciáknál értékes örökség és ezzel kapcsolatban a közönség elvárása a magas színvonalú sorvégi rím. Érvelését azzal folytatja (többek között az ókori szerzők verses műveinek fordítási lehetőségeire célozva), hogy a francia nyelv az angoltól eltérően nem képes a „numerust” alkalmazni, tehát az időmértékes verselés (vagy ilyen versek izoritmikus fordítása) nem valósítható meg ezen a nyelven. Másrészt azonban elvárás az igen magas színvonalú verselés ismerete és gyakorlása, a többszörösen kötött forma avatott művelése.

Egyébként a verset a kezdetek irodalmi kifejezési módjának tartja: Platón és Cicero versírással kezdte – jelenti ki a *XIV. Lajos századának* irodalomtörténeti

alfejezetében, sőt a jó verses műveket a művészi próza kialakulása feltételeként nevezi meg („nagyon úgy tetszik, hogy Pierre Corneille nélkül a prózaírók zse-nije nem alakulhatott volna ki”).¹⁹ Ellentétező szerkesztésmódja elképesztő sar-kításokra is ragadtatja: Corneille saját magát „hozta létre” – Racine-t azonban együttesen alakította XIV. Lajos, Colbert, Szophoklész és Euripidész...²⁰ Tehát az ő számára a költészet természetes terepe volt a színpad és különösen tragédia-színpad.

Végül: az emberről és viselkedéséről (minden időben) filozófus szemmel, költőpennával

■ Mivel mérhető a költészet értéke? A terjedelmes életműből erre többféle vá-laszt is ad. A következő megállapítás a népszerűvé váló szövegrészletek alapján rangsorolná a költőket: „Egy költő valódi elismerését az jelenti, ha emlékeznek a soraira. Sokan tudnak könyv nélkül egész jeleneteket Quinault-tól.”²¹

Voltaire-nek ma nem verssoraira emlékezik a világ, bár (elbeszélő, értekező, polemikus, színpadra szánt) verseiben is hatni kíván – a társadalom valamennyi rétegére. Hogy a poésie-ről nem kell lemondani, azt is kiolvashatjuk programírá-saiból, de magánlevelezéséből is, legyen itt elég a II. Frigyesel folytatottra vagy arra gondolnunk, amellyel gróf Fekete János büszkélkedett. A versforma klasszi-kus francia kötöttségeit vállalva fáradhatatlanul edzette magát a nyelvben, amelynek egységes irodalmi változata a 18. században is frissnek, sőt a küzdelem eszközének számított a Parlement de Paris körülményeskedő nyelvhaszná-latával szemben. Hogy tehát a tanítás, a tanulás, a magas szintű szórakoztatás, a nép és a tudomány élete megismerésének nyelvén a sokféle műfajban megfogal-mazódó, aktuális mondandó legyen – ezt Voltaire egész munkássága hirdeti. Az ókor görög és római történetei (főleg a história és a színház), a francia királyság (apologetikus vagy szatíra formában tálalt) múltja, mindezekben pedig társadal-mi és politikai kérdések filozófusként való felvetése (a versforma régi, a mon-dandó tudatosan új): ezekben látjuk költőként való megvilátkozásai állandóit.

■ JEGYZETEK

1. Magyarul is olvasható a vers Szilágyi Ferenc: *Voltaire Poème sur le désastre de Lisbonne című versének ismeretlen magyar fordítása a XVIII–XIX. század fordulójáról*. In: *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései)*. Szerk. Debreczeni Attila. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996. 221. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101314/CSK008.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
2. Ezekből értékes kéziratok kötetek találhatóak a Szegedi Tudományegyetem Tudásközpontjában. Vö. Penke Olga: „Az olvasás szörnyű veszélyei”. *Rejtőző kéziratok Voltaire-másolatok feltárása. Adalékok Galánthai Fekete János pályaképehez*. Magyar Könyvszemle 132 (2016). 3. 298–318.
3. *Anthologie poétique française*. Choix, introduction et notices par Maurice Allem. Garnier-Flammarion, 1966.
4. Voltaire: *Histoire de Charles XII, roi de Suède*. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6207998p/f139.item.textelimage>
5. *Elő-beszéd*. In: Péczeli József: *Henriás (1792)*. S.a.r. Vörös Imre. Régi Magyar Költők Tára, 1996. 49.
6. Jean Dagen : *Histoire (philosophie de)*. In : *Dictionnaire européen des Lumières*. Sous la direction de Michel Delon. Quadrige/PUF 2007 (1997) 621–627.
7. Szilágyi Mihályként azonosították a címettet, aki táblabíró volt Hegyközkovácsiban. Lásd Csokonai Vitéz Mihály: *Levelezés*. S.a.r., jegyzetek: Debreczeni Attila. Akadémiai Kiadó, Bp. 1999. 423.
8. Uo. 19.
9. Pelle Erzsébet : *Un poète cosmopolite du XVIIIe siècle: Michel Csokonai et la littérature française*. Szeged 1933. 10.
10. *A' Lizbonai Veszedelem avagy Visgálása azon Axiómának: Minden jól vagyon*. A kézirat a marosvásárhelyi Teleki Téka őrzetében: Tf 886d Ms 355. Szilágyi Ferenc: i. m. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101314/CSK008.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
11. Voltaire versének magyar fordítását lásd Szilágyi Ferenc: i. m.
12. Marc Fumaroli: *La Querelle des Anciens et des Modernes + extraits*. Gallimard-Folio, Paris, 2001.

13. Marc Buffat: *Diderot devant le théâtre de Voltaire: pour un inventaire. Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* [En ligne], 47 | 2012, document 10, mis en ligne le 05 octobre 2012, consulté le 14 juillet 2021. URL: <http://journals.openedition.org/rde/4935>; DOI: <https://doi.org/10.4000/rde.4935>
14. Vö. Deléage: i. m.
15. „Ön angol, kedves barátom, én pedig Franciaországban születtem: de akik a művészetet kedvelik, egymásnak mind honfitársai. Azoknak a tisztességes embereknek, akik gondolkodnak, nagyjából ugyanazok az elveik, és egyetlen köztársaságba tartoznak: így aztán nem szokatlanabb ma egy francia tragédiát egy angol embernek ajánlani, mint amikor egy epheszoszi vagy athéni polgár valaha egy más városbeli görögnek ajánlotta munkáját. Tragédiámat tehát önnek ajánlom mint honfitársamnak az irodalomban és mint közeli barátomnak.” *Épître a M. Falkener, marchand Anglais*, 1733.
16. Itt emlékeztetünk arra, hogy a vallásháborúkról szóló jutalomkönyvet vehetett át Voltaire mint a párizsi jezsuita kollégium, a Lycée Louis le Grand eminens tanulója 1710-ben. Lásd Vörös Imre: *Voltaire eposza és Péczeli magyar Henriása* In: Péczeli József: i. m. 13.
17. *Mes Rapsodies...* I–II. Genève, 1781 (Galánthai Fekete János mint szerző neve feltüntetése nélkül megjelent francia nyelvű versei, levelezése, rövidprózai írásai.)
18. Hogy az ajánlás Bolingbroke-nak szól, azon nincs mit csodálkozni. A lord pályája Anglia és Franciaország közötti mozgást, a politika folyamatos figyelemmel kísérését jelentette. Bolingbroke Voltaire-t megelőzően tagadta a kinyilatkoztatást. Lásd Voltaire Bolingbroke-ot védelmébe vevő írásait: *Défense de Milord Bolingbroke, par le docteur Good Natur'd Vellisher, chapelain du comte de Chesterfield* (1752); *Examen important de Milord Bolingbroke* (1766).
19. *Le Siècle de Louis XIV.* 83.
20. *Le Siècle de Louis XIV.* 84.
21. Le véritable éloge d'un poète, c'est qu'on retienne ses vers. On sait par cœur des scènes entières de Quinault... Voltaire, *Le Siècle...* 62. V. Philippe Quinault (1635–1688) kora ismert francia drámaszerzője volt, pályája második felében az opera műfajában Lullyval működött együtt (*Alceste, Atys, Roland, Armide*).

